

տանի կը հանդիսանայ մանաւանդ տողջապահութեան և ապաքինութեան համար: Ամերիկայի բժշկական թերթերը առաստիկեալ օգտանք են տկնկալում հեղուկ օդի գործածութիւնից բժշկութեան մէջ: Կրանց ասելով հեղուկ օդը պիտի կորոզանայ մի անուր դործ կատարելը այն է՝ գոյացնել թակտիսմոսից խաբա մաքուած օդ: Եթէ մեծ քանակութեամբ հեղուկ օդը տարածութեան մէջ գոլորշիացնենք: Այս բանը կարելի է աւելի ևս օգտուի գործածելը եթէ հեղուկ օդի մէջ աւելացուի հեղուկ թթուածինը կամ սոսնձը: Եթէ ուրեմն մթնոլորտին ցանկացած բաղադրութիւններ արուի: Բացի սորանից նշանաւոր է և այն որ գոլորշիացող հեղուկ օդը սառն է և սառցնոց ներգործութիւն ունի որով հիւանդանոցի ահագին տարածութիւնները մինչև ցանկացած սասիճան ցրտացնել կարելի է: Իսկ որովհետեւ բացիլներէից շատերը բարեխառնութեան ցածր աստիճաններ չեն կորոզանում տանելու ապա ինքնին հասկանալի է այսպիսի հոլացման նպատակն որ ներգործութիւնը ժանտահոտ հիւանդութիւններում: Մանաւանդ արեւադարձի տաք երկիրներում ամենայն մարդ ուրախութեամբ դործ կը դնէ հեղուկ օդի համապատասխան բաժինը: որդէս զի իւր սենեկի տօթը հովացնէ և բարեխառնէ: Նմանապէս արեւաքին ուռոյցները զաղելու համար յարմար է հեղուկ օդի գործածութիւնը վառն զի ցրտի կծող ներգործութիւնը աւելի շահուէտ է այդ դէպքում: քան մինչ ցայտօր գործ գրուած դժոխարարը: Վերջապէս շնչարդելութիւնն ու բարակացումը մեծ թեթեւութիւն կարող են յուսալ արուեստական եղանակով գոյացրած ցուրտ և հիւանդութեան աղմկերից մաքրուած օդից:

Իրմանացոյ բուհական նշանադիրների ծագումը. Պրոֆ. Սոֆուս Բուզգէն նշանաւոր կարծիք է յայտնել բուհայի կոչուած հին գրերի մասին: Նա էլ հաւանում է, թէ բունական նշանները լատինական այբուբենի ծանօթութեան վերայ են հիմնուած: սակայն աւելացնում է, թէ նաեւ այլ այբուբենները նպատակ են բունական գրի ծագման: Առաջին անգամ այդ գիրը գործածող ցեղերը պէտք է լինէին Պոթացիք, որոնց մէջ որ նոյն նշանների հետքեր են երեւում գեւ. Գ. և Ե. դարերում: այսինքն նախ քան Ալֆրիտսը: Հաւանական է, որ Պոթացիք կրթութեան ուրիշ հանդամանքների հետ՝ բունական գրի ծանօթութիւնն էլ փոխ են աւել հարստացին ազդատոմարից: Բունական նշանագիրը շարունակում է Բուզգէն, ոչ միայն լատինական և յունական առեւերի նմանութիւն է ցուցանում: այլև հայոց այբուբենի հետ խնամութիւն: Բունական նշանագիրը այս ճանապարհով կազմուած պէտք է լինի մօտ 270

թուականին և ուրեմն առաջ քան Մեսրոպից կատարելագործուած հայկական գրերը:

Ս. Մ.

ՄԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆ.

Հ. ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐԴ. ՏԷՐ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆԻ

ՍՈՒՐԵՏԵՑ ՍԵՐԱՍԻՍԻՍԻ ԵՎ ՊԵՏԱԴՐՈՒԹԵՆ

Նրա տարակուսեան բննադատութիւնը որ ներկայացրել է Հ. Աղան վարդ. Արծրունի՝ Իզմիրեանց կոսակի յանձնաժողովին:

Իզմիրեանց կապի մնայուն Պատկ. Յան. Ճնաժողովոյ կողմէ ի քննութիւն ինձ յղուած էր Սոկրատայ Սրբաւատիկոսի եկեղեցական պատմութիւնը, որ վերջերս ի լոյս ընծայուեցաւ Մայր Աթոռոյ տպարանէն: Հրատարակութեամբ Արժ. Տ. Մեսրոպ վարդ. Տ. Մովսէսեանի: Ծայրէ ի Ծայր կարդալով զայն, կուգամ այժմ համառօտակի իմ քննութեանց արդիւնքը տեղեկագրել:

Գործը հետաքրքրական և նշանակութեան արժանի է այն կողմէն, որ մեր տոհմային պատմութեան և մատենադրութեան մէջ հեաքեր թողած է և իրր գլխաւոր աղբիւր ծառայած է մեր պատմիչներուն: Նւարդէն հրատարակութեան շարժառիժն ու այդ եղած է, ապա թէ ոչ շատ մը հայերէնի վերածուած եկեղեցոյ վերաբերեալ նիւթերու հետ, այս ևս պիտի զատապարտուէր յաւիտեան գրչագիր մնալու գրատանց անկիւններում: Ամենէն աւելի Սոկրատայ եկեղեցական պատմութիւնը մեզ հաճելի ընողը Թորենացին է, որուն պատմութեան Բ. Դրպրութեան 27-րդ շէնքի սկսեալ մինչև 7-րդ շէնքը սերտ աւրնութիւն ունին Սոկրատայ եկեղեցական պատմութեան հայերէն թարգմանութեան հետ: Այդ պարագայն հայ բանասէրներէն աւելի եւ րոպացի գիտունները

հետաքրքրեց, որոնց մէջ ֆրանսացի յարգելի ուսուցչապետ Պ. Գարիէր առաջին տեղը զբաղեց «Հանդէս»-ի մէջ հրատարակուած յօդուածներով, որով Խորենացոյն բանաբազուժիւնը ցոյց տուաւ թէ՛ Սոկրատայ եկեղեցական պատմութեան հայերէն թարգմանութենէն և թէ՛ Սեղբեսարոսի վարուց անվաւեր գրութենէն, որ եօթներորդ դարուն վերջին կիսուն մէջ հայերէնի վերածուած են Փիլոն Տիրակացոյն և Արաւ Գրիգոր Զորամուրացոյն ձեռքը: Այդ հետեւութեամբ Խորենացոյն պատմութիւնը այլ ևս չէր կարելի համարել Ե. դարու գործ, այլ ութերորդ դարու: «Այս խիստ կարեւոր խնդիր» Հ. Մեարտը կուգայ պարզել իր յառաջարանին մէջ, բայց թէ կրցած է լուծել կամ պարզել այն զգուարութիւնները, զորս կը յարուցանէ ֆրանսացի ուսուցչապետը՝ գործոյն քննութեան արդիւնքը պիտի որոշէ զայդ ուրեմն հարկ անհրաժեշտ է աւելի մանրամասնութեանց մտնել:

Ամբողջ հրատարակեալ հատորը եթէ ուշադրութեան առնուի շատ ստուար գործ է, բայց գրող զրեթէ ամբողջութիւնը Աքոլաստիկոսի և Սեղբեսարոսի վարուց պատմութիւնն է, իսկ իր աշխատութիւնը կը բովանդակուի զրոյց յառաջարանին մէջ, որ կրազկանայ 15 հատուածներէ 10 էջերու մէջ բովանդակուած: Իւրաքանչիւր հատուած մի առ մի քննել զգուար պիտի լինէր, որովհետեւ հատուած մը իր մէջ ամբողջ չի թ մը չէր բովանդակէր: Մենք գործոյն ամփոփում մը տալու համար երեք մասերու կը բաժնենք և ըստ այնմ քննութեան կենթարկենք:

(Էջ Ա—ԼԸ).—Առաջին մասը կրազկանայ 2. հատուածներէ, որոնց մէջ կը խօսի ձեռագրաց վրայ բաւական բնութեան ուժով մը, զիստոր նիւթ կկազմեն չափերու և ձևերու տեղեկութիւնները, որոնք ձեռագրաց ցուցակ կազմողներու համար կարեւորութիւն կրնան ունենալ: Ասանկէ վրայ կակսի Էջմիածնայ Մատենադարանը գտնուած փաթեթ Սոկրատի եօթն ձեռագիրներու և Մեծ Սոկրատի մի ձեռագրին վրայ տեղեկութիւններ տալ յիշատակարաններու պատմութիւնը յառաջ բե-

րելով և յետոյ կիսով վենետիկ և Նրուստղեմ գտնուող Սոկրատի ձեռագիրներուն մասին: Այդ տեղեկութեանց մէջ հետաքրքրական մէկ կտորի չէր հայերէնը, բայց աւելորդ էր ձեռագիրներու վրայ այնչափ ծանրանալ, երբ եզրակացութիւնը ծանրաշխիւ նշանակութիւն մը չափաւ ունենար և վերջնական չափաւ լինէր այն, ինչպէս կանոնուի հետեւեալ զիտողութիւններէն:

(Էջ. ԼԹ). Հ. Մեարտը կը գրէ. «Մեծ Սոկրատը ընդարձակ ձեով իբրեւ զգուար հասկանալի առանձին տարածում չէ ստացել, նա միայն քիչ օրինակներով արտադրուել է և մնացել է Արարատեան գաշտում»: Այս հետեւութիւնը ձիշդ չէ. Սոկրատի ձեռագիր օրինակները կը գտնուին նաեւ Նրուստղեմ և վենետիկ (նախնական թարգ. Հ. Զարբանանկան Էջ 695—698), եւ ինք Նրուստղեմ գտնուած օրինակին համար կսէ, Էջմիածին գտնուած օրինակին վրայն արտադրուած է, այդպէս պիտի կարծէինք, եթէ Գեր. Սահակ եպիսկոպոս Խաղաղեանը այդ տիպը չձգէր «Արարատ»-ում յօդուածով մը (1897 թիւ Թ. Եւ Ժ. սեպտ. Եւ հոկտ.), և Սոկրատի առաջին գիրքը չբաղդատէր աղապստային հետ և ահագին տարբերութիւններ երեան չերեւէր Գեր. Սահակ Սրբազանի և վեր. Հ. Բարսեղ Սարգսեանի (Բաղմուղէլ 1897 սեպտ. Էջ 565—575) տեղեկութիւնները իրենց ձեռագիրներու մասին մեզ տարբեր եզրակացութեան կտանեն և Հ. Տ. Մովսէսեանի կարծիքը վեր ի վայր կը շլճեն և կրնան ուրիշ եզրակացութեանց տանել:

Դալով համոտ օտ Սոկրատի խնդրոյն նա կըրէ. «Համառօտ օրինակը լեզուի զիբութեան և ծառայի փոքրութեան պատճառաւ տարածուել է, նոյստանի ամեն կողմեր և համեմատաբար շատերին է յայանիս. ձիշդ է այդ օտկայն միւս կողմանէ կուգի, ցոյց տալ թէ առանձինքերորդ գարէն տիպում է յիշուել, մինչդեռ եօթներորդ դարէն սկսեալ ծանօթ է մեր պատմիչներուն և անոնցմէ շատերուն իբրեւ աղբիւր ծառայած է: Պ. Նորայր Բաղանդացոյն համեմատական բողգատութիւնը յայանի կհաստատէ զայդ (Հան-

դէս 1893 տեղաւ)։ Հ. Մեարաց տեսած է այդ յօդուածը, և անոր մէջի մէկ քանի պատժական պարագաներէն օգտուած։

(Երես 130 — 130)

Յառաջարանի երկրորդ մասը կարտուհակէ չորս հաստածներ, որոնց մէջ կհասնի զործոյն ամենակարեւոր մասին վրայ։ Մեծ և փոքր Ասկրատներու և Սեղրեսարոսի վարույն թորենացոյն աղբիւր լինելուն պարագայն վէճի տակ ձգելով։ Եօթներորդ հաստածում Պ. Գարիէրի կարծիքը ի մէջ կը բերէ, որով ցոյց կտրուի թէ թորենացին եօթներորդ և ութներորդ դարերու մարդ է և իրեն աղբիւր անեցած է Ասկրատի Մեծ և փոքր թարգմանութիւնները և Սեղրեսարոսի անվաներ վարքը։ Այս կարծեաց հակառակ կզրէ Հ. Մեարաց, «մինչև այսօր էլ ոչ ոք չկարողացաւ համոզեցուցիչ փաստերով ջրկէ նորա սասաները, բայց նորադոյն փաստերը կհասնին իրենց համար։ Թորենացին կշարունակէ մնալ Ե. գարում ապրող, այն դարում գրող Սահակ ու Մեարաց մեծ ուսուցիչներն աշակերտը։ Հ. Սահակ Պարոնեան վարդ, ալ միևնոյն կերպով պատճառարանած է Հանդէս ամսորակցի մէջ։ Բայց ինք անոր հետեւելով հանդերձ, անոր յօդուածի մասին կզրէ «Փաստական մասը շատ թույլ էր» (էջ 130)։ այնպէս որ չէր կարող խախտել և ներկի Գարիէրի սասանները» (տես էջ 131)։ Հ. Բարսեղ Սարգիսեանը Պարոնեանի համակարծիք կնկատէ միայն սատարեցութեամբ որ վերջինս փաստերով խօսած է։ «Եւ Գարիէր կարիք չգտաց կրակ և ոչ մէկուն պատասխանելու, և իսկապէս ոչ ոք էլ չէր կարողացել ներքեւ նրա սասանների հական մասերը, և ոչ իսկ պ. Մարտիրոս Գանդապին»։ Բայց ասանց ամենուն փոխարեն Հ. Մեարաց ինքնավստահութեամբ ինքզինք կը ներկայացնէ իրի հերքող Գարիէրի բաժնեկրօնէ հետեւեալ պատճառարանութեամբ։

Հատ. Ժ. էջ 130. կզրէ. Թորենացին չէ մանաւել Սոկրատի եկեղեցական արտոմութիւնը, եւ ոչ էլ որեւէ կերպ օգտուել է նրա յունարէն կամ հայերէն ընտրելից, բայց օգտուել է Սեղրեսարոսի վարքից թէեւ ոչ մեր ձեռքը հասած հայերէն թարգմանութիւնից։

Այս խօսքերը միշտ ենթադրութիւն մընա՞ցած են և արդեացութեան հասած չեն, ինչպէս կանանկը յառաջարանէն վերջին տողերը թէ «Սեղրեսարոսի վարքից օգտուել է» և չէ։ Բարսեղ Սարգիսեանի կարծիքն է, զոր իրացուցած է, և զոր ինք երկրորդական փաստ մը կնկատէր, և ասկէ զատ շատ թույլ և սրով Գարիէրի բաժնեկրօն հերքել կարելի չէր։ Հ. Բարսեղ Սարգիսեան ասանձին աստիճանաբար իմեամբ գիւրջ մը հրատարակեց Սեղրեսարոսի վարույն յունարէնով, Տեսութիւն Սեղրեսարոսի պատմութեան եւ Մ. Թորենացոյ աղբիւրաց վերնադրով (1893 տեղաւ. վենետ.) որուն ներածութեան մէջ կհասնի ընդարձակ կերպով Սեղրեսարոսի վարույն և թորենացոյ պատմութեան 29. գրքից աւելցուցական մասին, և էջ ԺԲ. հեղինակար որ գիտունին հակառակ կզրէ. «Փաստանգիտանի և Սեղրեսարոսի ստեղծագործութիւնքն յԱրեւմտս անցած են, անոր ապա շրջան ընկելով—գրեալի է մէկ դար վերջ—վերադարձան յԱրեւելս, բայց կերպարանափոխութեամբ միւս։ Հ. Սարգիսեան այսպէս ենթադրելով պատմական հիմ մը չունի, այլ ի պաշտպանութիւն թորենացոյն ի մէջ բերած է այս տողերը և այնու Գարիէրի բաժնեկրօն պատնէշ քաշելու գիտումով գրած է, յետոյ ապա բերու համար թէ թորենացոյն հինգերորդ դարում Սեղրեսարոսի վարույն պատմութիւնը ունեցած է իր առջև։ Տ. Մովսէսեան միևնոյն կողմէր պաշտպանել ինչպէս տեսանք ի վերև։ Սակաւ ինչ մանրամասնութեան մանկով կանանկը որ Տիւզէն արքան (Duchesne. Liber pontificalis գրոյ ուսումնասիրութեան մէջ 1720-ին քննելով Սեղրեսարոսի վարքը, հետեւեալ կզրակացութեան կհասնի. «Առասպելեալ վարքը Արեւմտեան աշխարհի մէջ կազմուած է. յայտնի նշան մը չկայ անոր մասին, Արեւելքի մէջ յիւրիւրուած համարելու, և վերջնական խոմբագրութիւնը տեղի ունեցած է, կրակ, Լատիններէն լեզուով հինգերորդ դարու վերջները։ Համբաւուոր գիտնական կարծիքը եկեղեցական իրաց մէջ գրեւէ ամենուն առհասարակ ընդունելի է, տարակուսողներ շատ քիչեր կը տեսնին։ Այսպէս ուրեմն թորենացին

Հինդերորդ զարուժ տեսած չենք կրնար ենթադրել Սեդրեսարոսի վարքը որ և իյե կերպով:

(Էջ Ժ—ԺԱ) Հ. Տ. Մովսէսեան Կոստանդինուսի դարձին հրաշալի պարագայն ի մէջ կրերի: Խորենացոյն Մեծ Սոկրատի և Սեդրեսարոսի վարուց պատմածները համեմատական ցանկի մը վերածելով խորենացոյ և ընդարձակ վարքի նմանութիւնները յայտնի են: զեպքին նոյնութենէն զատ բաւերու նոյնութիւնն ալ կանանուի: Հ. Մեսրոպ խոստովանելով զայս կհամարձակի ըսելու թէ, Խորենացին ընդարձակ վարքէն օգտուած է, այլ տարբեր աղբիւրէ առած է, հիմնուելով Սիգնոյն բառին վրայ՝ որ միայն Խորենացոյն մէջ կայ. «արարեալ Սիգնոյն և յառաջ բերեալ յաղթեաց պատերազմացն» և ըն. (Խոր. Թ. Դպր. ԴԼ 29): Սիգնոյն (Signum) լատիներէն բառ մ' է որ այսօրուան մեր ձեռքն ունեցած հայերէն ընդարձակ վարքին մէջ չգտնուիր. արդեօք այդ բառով կարելի՞ է ենթադրել թէ, Խորենացին տարբեր աղբիւր ունեցած է, և այդ աղբիւրն ալ եղած է Ագաթանգեղոս ինչպէս կհարծէ Հ. Մեսրոպ: Եթէ Ագաթանգեղոսի մէջ այդ բառը գտնուէր, այն առին թերեւս հաւանական ենթադրելիք զայդ: Լաւ է ըսել թէ Խորենացոյն գործածած հայերէն ընդարձակ վարքին մէջ կգտնուէր ժամանակու և յետոյ ապա ընդօրինակողներուն ձեռքով անուշադրութեամբ մէկ կողմ գրուեցաւ: Մարիակեան և Արիողակեան բառերն, որոնք լատինական ծագում ունին, այսօր ընդարձակ վարքին մէջ կգտնուին կրնայ կարծուիլ եթէ Սիգնոյն բառն ալ անոնց կարգէն էր:

(Էջ ԺԲ—ԺԵ) Խորենացոյ Գ. Դպր. 29. զլիւն յառաջ կը բերէ Կոստանդինուսի վերաբերեալ կտորները և զայնս բաղդատութեան կգնէ Սեդրեսարոսի վարքին մէջ պատմութիւն հետ (Էջ 721—723), որ գրեթէ բաւառաւ միևնոյն են: Ասկէ զատ Խորենացոյն ընդարձակ և համառօտ վարքերուն, և Յայսմաուրքին կտորները և բառերը համեմատութեամբ մը մեզ կներկայացնէ: Այդ համեմատութենէն կտեսնենք թէ, Խորենացոյն

բառերը և ձևերը նոյն են ընդարձակ վարքին պատմութիւն հետ (Էջ ԺԴ): Այդ նոյնութեան առջև չկարենալով այլ ևս տարբեր կարծիք յայտնել՝ նոյնութիւնը կխոստովանի բայց այդու զոհ չլինելով մէկ քանի տող վարք կյաւելու թէ, Խորենացին ունեցել է տարբեր աղբիւր, որ նման է ընդարձակի և յայսմաուրքի աղբիւրին: Հեղինակին այս բացատրութիւնը բռնադրուիլ է, եթէ հարցուի Հ. Մեսրոպի թէ, ի՞նչ է այդ տարբեր աղբիւրը, մեզ զարձեալ մտանալիչ պիտի ընէ: Ագաթանգեղոսը որուն վրայ հիմ չգրուիր Աւելորդ է տարբեր աղբիւր ենթադրելը ընդարձակ և համառօտ վարքերն են՝ որ աղբիւր եղած են Խորենացոյն և Յայսմաուրքին:

(Էջ ԺԶ—ԺԷ) Պ. Գարեթը Խորենացոյ պատմութեան 21. գլխոյն զլիսուոր աղբիւր կնկատէ Ս. Բարսեղ Ամասիոյ եպիսկոպոսին վկայարանութիւնը և մեծ ու փոքր Սոկրատները: Տ. Մովսէսեան այդ գլուխը բաղդատութեան կգնէ մեծ Սոկրատի Ա. Դրոց Բ. և Գ. գլուխներուն հետ և առանց ո և է պատճառարանութեան և փաստի, անհիմն կնկատէ Գարեթի ըսածը, և այդպէս խորհելը կանխակալ կարծիքի կվերադրէ. (Էջ ԺԺ): Բայց միւս կողմանէ, երկուքին ալ ևղկուածեանց նկարագրութեան մէջ մեծ նմանութիւն կտեսնէ, սակայն լիկիանոսի գործերը պատմողը կըսէ, այնչափ նմանութեան պիտի հասնէր: Այդ պարագայում եթէ նմանութիւնը լինէր, միմիայն պատմական անսովորով՝ այն առին գիւրին պիտի լինէր, այդ առնակ եզրակացութեան մը գալ, բայց կարելի չէ, որովհետեւ հայերէն թարգմանութիւնն է, որ Խորենացոյն աղբիւր ծառայած է ինչպէս ցոյց կուտան մեզ հայերէն բառերու և նախադասութիւններու նոյնութիւնն ու նմանութիւնը:

Ս. Բարսեղի վարքին շատ թեթեւ նշանակութիւն մը կուտայ, և առանց աղացոյցի հաւանական չենթադրել որ Խորենացոյ իրեն աղբիւր ծառայած ըլլայ: Պ. ուսուցչապետը Յունարէնէն մէկ կտոր յառաջ բերելով կրաղղատէ, զայն Խորենացոյ այն տեղերուն հետ յորս ըսուած է «Կոստանդիա-

նոս ետ ասնել ի Դաղղիոս հանդերձ երկաթի կապանօք: միևնոյն խօսքերը կրկնուած են վարքին մէջ. հարկ չէր որ Հ. Մեարոյ գտնէ համառօտակի վարքին վաւեր կամ անվաւեր լինելուն և որ դարուն մէջ գրուած լինելուն վրայ քանի մը խօսք ըսէր:

(ԼՋ ԺԷ) Կցաւ Հ. Մեարոյ որ ի ձեռին ունեցած Հ. Սոգոմէնի և Լանկանաւորոսի պատմութիւնը և Աղեքսանդրեան Բրոնիկոնը, որով հնար լինէր որոշել թէ Խորենացու պատմածը դոցանից որին է հանապատասխան: Այս տողերը մեզ խիստ զարմանալի կ'ընէին որովհետեւ ԼՋ ԽԹ. և ԺԱ. Սոգոմէնը իրեն առջեւ ունեցածի պէս կ'ըսէ, երբ կ'ըսէ «Սոկրատը՝ Սոգոմէնի պէս սկսում է գրել այն տեղից, որ դադարեցրել էր Եւսեբիոս Պամփիլիայ» կ'ըսէ ևս «Այս տեսիլը պատմում են Եւսեբիոսը, բոլորովին նման Սոկրատին: Ռուփինոսը և Սոգոմէնը՝ որոնք սակայն ունին տարբերութիւններ: Այս տողերը ԺԷ. էջին գրուածներուն հետ բաղդատելով հակասական կ'ընենք: Իսկ Լանկանաւորոսի պատմութիւն ըսելով արդեօք ի՞նչ կիմանայ այս մասին բան մը գրած է: Լանկանաւորոսը ունի միայն Մահ հալածչացը (La mort des persecuteurs) միւս գրութիւնները ջատագովական են: Ափրիկեցի Ճարասանը Մահ հալածչացին մէջ Լիկինիոսի վրայ գովեստիք կ'սօսի և այդ գրուածը մինչև անոր մահը չհասնէր: Հ. Մեարոյ Լանկանաւորոսը և Սոգոմէնը չտեսնելով հանդերձ բաւական ծանօթութիւն յառաջ կրելէ անոնցմէ Սոկրատոյ պատմութեան մէջ (ԼՋ 4, 5 ծանօթ. 1, 2 և 3):

(ԼՋ ԿԵ—ԿԳ) Բիւզանդոնի շինութիւնը, որ տեղի ունեցաւ Մեծին Կոստանդիանոսի ձեռամբ, կրողդատուի Սոկրատոյ պատմածին և Խորենացու պատմութեան 25 գլխոյն մէջ պատմուածին հետ: Այդ բաղդատութեան մէջ կտեսնենք ստուգիւ թէ սկզբի տողերը նոյն են Փոքր Սոկրատի հետ իսկ մնացեալ տողերը տարբեր առնուած են: Ասոր համար կ'ըսէ Տ. Մովսէսեան թէ «Խորենացին չէր կարող փոքրիկ հատուածի սկիզբը և վերջը Սոկրատից վերցնել, մէջի մասը արիւշից

քանի որ Սոկրատի տեղեկութիւնն էլ նրան լիովին բաւականութիւն կ'ապրին: Եթէ Խորենացուց գրածներու օճին տեղեկակ լինէր՝ թեևս այս կարծիքը չյայտնէր, գրելէ Խորենացուց պատմութեան գլուխներուն մեծագոյն մասը այդ ոճով գրուած են:

(ԼՋ ԿԶ—ՀԱ) Վրաց գարձի պատմութիւնը ընդարձակօրէն՝ Խորենացուց 26 գլխին յառաջ բերուած և բաղդատութեան արուած է Մեծ և Փոքր Սոկրատի հետ Այդ պատմութիւնը ոչ միայն Սոկրատոյ Ա. գրոց Խ. գլխոյն հետ առնչութիւն ունի, այլ նաև բառական նոյնութիւնը ցոյց կուտայ թէ Մեծ Սոկրատոյ հայերէն թարգմանութիւնը Խորենացուցն աղբիւր կ'ըսէ: Այդ նոյնութիւնը կ'ստատովանին նաև Հ. Մեարոյ վարդ. (ԼՋ ԿԲ) բախով «աչքի առջեւ ընկնող նմանութիւններ կան Խորենացուցին և Մեծ Սոկրատի մէջ»: Բայց այս նմանութիւնը աղբիւրի նոյնութեան կ'վերադրէ, միւս կողմէն աղբիւր ընելով գարձեալ Ազաթանգեղոսը, որուն մէջ վրաց գարձի մասին յատուկ գլուխ մը չկէք տեսնէր: Բանասերներէն շատեր այժմեան Ազաթանգեղոսին տարբեր գործ չեն ընդունիր, և Խորենացին յիշածն ալ մեր ձեռքը կ'ըսեն: Խորենացուց պատմութիւնը եթէ ուշադրութեամբ կարդայ՝ և բաղդատութեան գնէ զայն Ազաթանգեղոսի հետ, այն ատեն կ'համոզուի:

(ԼՋ ՀԲ—ՀԷ) Խորենացուց՝ Յուլիանոսի և Կոստանդինի և Վաղէսի մասին գրածները հրատարակիչը բաղդատութեան կ'ընէ Մեծ և Փոքր Սոկրատի հետ և շատ բաւերու և նախապատմութիւններու համառօտութեան կը հետեւնէ թէ Խորենացուցն աղբիւր կ'ըսէ չեն այն գլուխները, յորս կ'ըսուածին Կայսերաց գործերը: Ամենէն մեծ փաստը հիմնուած է Սոկրատոյ մէջ գտնուած իմոփաւ ջրբախն: առացուածոյն վրայ, որ Խորենացին միայն իմոփաւ ետիւ քաղաք կ'ործածէ: Այսպիսի բացատրութեամբ չէ կարելի Դարիւրի» ըսածները հերքել, մանաւանդ որ ուսուցչապետը Խորենացուցին Գ. Դար. ԺԷ. և ԽԹ. գլուխներուն մի արիւշ աղբիւր ալ կ'ընէ, այն է Սաղապիոսի ժամանակագրութիւնը: Խորենացուց

այդ գլուխները բողոքանակիւ Սոկրատայ գառման թեան հետ խորհրդային հեռագրայ գործարարական Գ. Գալլ. Ժ. Գ. գլխոյն Յուլիանոսի վրայ գրուած ամբողջ մէկ էջ, զորմեայ Գ. Գալլ. Ժ. գլխոյն վերջին խորհրդը Սոկրատի համառօտութիւնն են (Սոկրատ Մեծ Գ. Դիքք Գ. Ի. Գ. էջ 290 — 291). Խորհրդ. Գ. Գալլ. Իմ. գլխոյն վաղեմականութիւն վրայ գրուածը կհամապատասխանէ Սոկրատայ Գ. Դրոյ ԼԼ. գլխոյն էջ 383:

(Էջ ԿԳ.— ԶԳ.)— Գ. Պոլսոյ ա. Ժողովոյն գլուխ գանուոյ ա. Հարց անունները որք լինեացոյ Գ. Գալլ. ԼԳ. էջի մէջ յիշուած են յառաջ կրկնէ, և Փաք Սոկրատայ պատմութիւն հետ կրողգառէ, և կհետեւնէ թէ Սոկրատը կայսկապաներից միայն մի քանիսն է, յիշում է այն էլ այնպիսիներին, որոց անունը չկայ փոքրամաս: Ստոյգ է այդ, բայց պէտք է գիտենալ թէ Սոկրատը միայն մէկ գլուխի մէջ չբովանդակիր ժողովրդական պարագաները և ոչ ալ ա. Հարց վրայ գրածները ի մի կամեովէ, այլ անանձին գլուխներու մէջ շարունակ անոնց անունները կլեզկողէ (Սոկրատ Մեծ. Գիրք Ե. 416, 417, 417, 420) և այս էջերու մէջ խորհրդային յիշած անունները բոլորն ալ կգանուին:

Երրորդ մասը կպարունակէ Փ. և Մեծ Սոկրատի վրայ տեղեկութիւն մը: Մեծ Սոկրատի և Սեզրեստրոսի վարուց թարգմանութեան ժամանակի խնդիրը:

(Էջ ԶԳ.— ԶԱ) Սոկրատայ համառօտողը խորհրդային լաւ կհանձնայ, այս կնթաղրութիւնն է, որուն հաստատուն լինելուն վրայ իրաւամբ անդադրուած կցանք: Տ. Մոփսէսեան կեկատ, այդ համառօտողը ազգասէր մէկը: Կհամարձակիմ ըսելու թէ Հ. Մեսրոպ վեր ի վերջ բացատրութիւն մ'է որ կուտայ, առանց համառօտ Սոկրատին ներքին արժեքին վրայ կատարեալ տեղեկութիւն մ'ունենալու, ի մէջի այլոց բաւ է մէկ քանի պարագաներ յիշել, ցուցնելու համար թէ զՍոկրատ համառօտողը Հ. Մեսրոպի կարծածին պէս ազգասէր մէկը չէ:

(Էջ 56—57 Գիրք Ա. Գլ. ԺԹ. Սոկրատ Սոկրատիկոսը Բրիտանոսի առաքելոց ձեռամբ

գործի եկած աշխարհները կլիշէ, և առաքելոց մէջէն Բարդուղիմէոսի վիճակ կուտայ շեղկաց աշխարհը: Ազգասէր համառօտողը, որ ըստ կարծեաց Հ. Մեսրոպի Մեծ Սոկրատի հայ թարգմանութեան մէջ Հայկաց աշխարհին քով՝ Հայոց աշխարհէն ևս ահման որոշած է, իրեն բոլոր ազգասիրութեամբ այդ բարձր մէկ կողմ գրած է: Դարձեալ էջ 421 Գլ. Ը. Փաք Սոկրատ Կ. Պոլսոյ ա. ժողովոյն որոշումը ի մէջ կրկնէ, և Հայոց համար կգրէ թէ Կեսարացոց ենթադրութեան. Ե. Կեսարացոյ՝ Պոնտոսից և Կապադովկացից և ամենայն հայր և որք բնիկ նոյաւ են եկեղեցիք և սահմանք կարգաւ տուեալ, բայց ըստ բնագրին Մեկիսիսոյ անունը յիշուած է: Ազգասէր համառօտողը ամենայն հայր բրած է փոխանակ գրելու ճշգրտօրէն Մեկիսիսոյ հայր: Եթէ երբէք զըզգրտկոն տեսլ չնկատուի ամենայն հայր փոխանակ առաջին հայրի:

(Էջ ԶԹ.— ԶԱ) Հ. Մեսրոպ կպաշտպանէ թէ Մեծ Սոկրատի հայ թարգմանութեան համառօտում է Փաք Սոկրատը Այդ կարծիքը իրեն չենք կարող վերադրել, որովհետեւ գործը առաջ Տ. Յմաստ քահանայն գրած է մեր անդրանիկ լրագիր Ազգասիրի մէջ, Չառեան ևս այդպէս կգրէ յիւր պատմութեան: Հրատարակին ի մէջ բերած ազգացոյցները այնչափ ցոյց չունին Եօրայր Բիւզանդացոյն կարծիքը խախտելու, որ Հայկական միջ բնագիրներու և ազգայնական համառօտութեամբ ցոյց կուտայ թէ համառօտ Սոկրատը կանուխ թարգմանում է:

(Էջ ԶԱ.— ԶԲ) — Չեռագրի յիշատակարանին վրայ հիմնուելով կորչէ Մեծ Սոկրատի թարգմանութեան ժամանակը: Ստուգիւ մեր պատմութեան մէջ միայն Ստեփանոս Ասողկէն է, որ Սոկրատայ թարգմանիչը կհանձնացնէ մեզ՝ Փիլոն Տիրակացի անունով (էջ 94 ապ. ի Ս. Բեթ. 1885) և թարգմանութիւնը եղած կհամարի եօթներորդ դարում: Հ. Մեսրոպ այդ մասին կլիտի հիմնուով Յիշատակարանին վրայ, որ երբեք Չեռագիր բնագրիակոյններու ձեռամբ փոփոխումներ կկրեն: Այդ պարագայէն զգուշութեամբ կեկատ պէտք է օգտուել իսկ Տ. Մոփսէսեան այդ բանը ի դարձ գրած չէ, այլ

միամտութեամբ հետեւած է յիշատակարանին, որ թարգմանչին գրածին կհակառակի: Էջ 2. կկարդանք. Մեծ Սոկրատի թարգմանք թողթ չունենալով եր արամաղորութեան տակ, բնագրից շատ թղթեր չէ թարգմանել: Այս տողերը հիմնուած են Նրուսագեմի ձեռագրի յիշատակարանին վրայ, յորում կտեսնենք թէ գրողը Տիրակացին չէ, այլ վերջին զարերում ապրող և գրչագիր ընդօրինակող մէկը: Այդ կհակառակի իրացնէ թարգմանչին ստեղծ տեղեկութեան, որ Սոկրատայ Ա. Դրաց Է. զվրջն վերջը կյաւելու, «Վասն որոց մեր բազմազ ընտելութեամբ թըղթոյն զանց արարեալ յիշատակեցաք միայն զվասն էրն»: յայտնի կտեսնուի այս տողերէն թէ թողթի պակասութեան համար չէ, որ զանց ըրած է թարգմանել, այլ բազմաբանութեան պատճառաւ մէկ կողմ թողած է զանոնք: Զարմանալին այն է, որ յիշատակարանին այդ տողերը թարգմանչին կվերագրէ, ինչպէս աւելի դժուարութիւն մը տալով (էջ 2Դ):

(Էջ 2Ե.) Ասողկան տուած տեղեկութիւնը թարգմանութեան մասին ի մէջ կրերէ, որ կ'յիշատակէ թէ Անաստաս Կաթողիկոսի օրով տեղի ունեցած է (671—676. իսկ ձեռագրի յիշատակարանը 696—7 թուականին եղած կհամարի Մեծ Սոկրատի թարգմանութիւնը, այս երկու աղբիւրներուն տարբերութեան մասին բան մը գրած չէ, այլ միայն բնագրին յիշատակարանին հաւատք ընծայած է:

(Էջ 2Ե.) Խօսքը Սեղբեսարոսի վարաց թարգմանչին և թարգմանութեան վրայ է: Թարգմանութիւնը եղած կհամարի Սոկրատին 18 տարի առաջ 678 թուին ձեռամբ Արա Դրիգորի Զորափորեցոյն: Այս անձը կնոյնացնէ, Ասողկան մէջ յիշուած Արշարունաց քորեպիսկոպոս Դրիգորի հետ, որ Ներսէս Կամսարականի խնդրանքով Լնթերցուածոց մեկնութիւն մը գրած է: Հ. Մեսրոպ ամենապարզին եղանակաւ անձեր կնոյնացնէ, և պատմական խնդիրներ լուծած կկարծէ, առանց ուշադրութիւն դարձնելու պատմական ստեղծ տեղեկութեանց: Արա Դրիգոր

Զորափորեցին Արշարունաց քորեպիսկոպոսի հետ նոյնացնելով շատ մը դժուարութիւններու կհանդիպինք: Առաջին, խնդրոյ առարկայ է թէ Է. զարու մէջ Դրիգոր եպիսկոպոս Արշարունաց անունով քանի՞ անձ կայ: Պատմութեան հետեւելով կտեսնենք թէ 645—8 թուականներում Ներսէս Շինոյի ժամանակ Դունայ ժողովում ներկայ է Դրիգորիս եպիսկոպոս Արշարունաց, որ եօթներորդ աթոռը գրաւած է ժողովական հարց մէջ, 678 թուականէն շատ առաջ եպիսկոպոս է, մինչդեռ Հ. Մեսրոպ կկարծէ թէ այդ թուականներում վարդապետ է, և հետեւելով Հ. Զամչեանի և Զարբանաբեանի մահը կդնէ 713 ինչ, Բայց Ասողկայ պատմութեան հետեւելով կտեսնենք թէ Յովհանն Խմապատաւը կաթողիկոսի օրով զուարուած Մանաղկերտի ժողովոյն ներկայ է «Դրիգորիս փիլիսոփայ քորեպիսկոպոսն Արշարունաց» (Ասող. էջ 103): Խնչպէս պէտք է լուծել ուրեմն Արշարունաց եպիսկոպոսներու խնդիրը: Նրկու Դրիգորիս Արշարունաց եպիսկոպոսի ենթադրենք, և պատմական ինչ ինչ պարագաներ այդ բանին կնպաստեն, բայց երկու Դրիգորիս եպիսկոպոս ենթադրելով հանգիստ չէ կարելի Սեղբեսարոսի վարքը թարգմանող Դրիգոր Զորափորեցին նոյնացնել անոնցմէ միայն հետ ժամանակագրական ահադին վրիպանքներու մէջ չսպրդելու համար: Երբ Հ. Մեսրոպ այս ամէնը նկատողութեան առնէր և լու հաշիւեցով քննէր, չէինք յուսար, թէ վերոյիշեալ կարծիքը ի մէջ բերէր:

(Էջ 2—2Ա.) Խնդիր է, Փիլոն Տիրակացին որով առաջարկութեամբ և հրամանաւ Սոկրատը թարգմանեց: Ասողիկ այդ պարագայն լու թեամբ կանցունէ իր պատմութեան մէջ, բայց Փաբ Սոկրատի յիշատակարանը մեզ ցոյց կուտայ թէ Ներսէս Կամսարականի աղբիւրնալստ Պատրիկն է (էջ 689): Տ. Մովսէսեան կգրէ, «Նրա հրամանով Արա կամ Արա Դրիգոր Զորափորեցին թարգմանում է Յունարէնից Սեղբեսարոսի վարքը, և եթէ հետեւենք Ասողիկին, գրում է ընթերցուածոց մեկնութիւնը, և նրա հրամանով թարգ-

մանում է Փիլոն Տիրակոյցին Սոկրատի Պատմութիւնը: Ստոյգ է որ Ներսէ՛ հ կամարականի հրամանաւ Սոկրատը թարգմանուած է: Ներսէ՛ հ կամարականի առաջարկութեամբ Արշարունեայ Դրիգորիս եպիսքոս ընթերցուածոց մեկնութիւնը գրած է: Բայց ստոյգ չէ թէ Սեղբեստրոսի վարքը թարգմանուած ըլլայ վերոյիշեալ կամարականի հրամանաւ: Ուրեմն ի՞նչ պատճառ կայ որ Հ. Մեսրոպի թերագրած է այդ տեսակ կարծիք մը յայտնել: Սխալ ընթերցում մը բաւ եղած է Հ. Մեսրոպը այդ շաւղին առաջնորդելու: Ներսէ՛ հ կամարական իշխանը Վրաց փեսայ ըրած է, փոխանակ Վրաց Ներսէ՛ հ իշխանը կամարականաց փեսայ ընելու: Ամենաթեթեւ բազմաթիւն մը բաւ է զայդ ցոյց տալու:

Յոյր. եջ 41. յ28. Դ. մաս. Յոյրն եջ 26. Հ. Մ. կղզի

«Վնդ փառաւորս յիշելու» Ներսէ՛ հի Վրաց իշխանի փեսայ իշխանի փեսային կամարականաց առաջագիտութեամբ:

Յովհան պատմաբան խնդրոյն աւելի ճշդութիւն մը կուտայ իր պատմութեան մէջ յիշելով Ներսէ՛ հ Վրաց իշխանը յաւուրս Խարաբէ կաթողիկոսի (676—685): Այս յայտնի վկայութեամբ Վրաց իշխան Ներսէ՛ հն է որ իր աշխարհում Զորափորեցի Աբաս Դրիգորին թարգմանել տուած է Սեղբեստրոսի վարքը:

(Էջ 26 2թ)—Պատմիչներու և յիշատակարաններու մէջ յիշուած Ներսէ՛ հ կամարականները մի առ մի յառաջ կրելու, առանց ուշադրութիւն դարձնելու պատմական ստուգութեանց և ժամանակագրական ճշդութեանց:

Փարպեյոյ պատմութեան և թղթոյն մէջ սակայ կհանդիպինք Ներսէ՛ հ, Հրահատ և Սահակ կամարականներուն, որք որդիներ են Արշաւիր կամարականին. առանց համար կրի, Հ. Մեսրոպ հետեւելով Պ. Սարայր Բիւզանդացոյն (Հանդէս 1893 սեպտ.), «Սոցա երեքին յիշում է Պրոսպիոս յոյն պատմիչը 530 և 547թ. Խաղիայի պատերազմներում: Բայց առանց Արշաւիր կամարականին որդիքը չեն կարող լինել որովհետեւ այդ թուականներէն

շատ առաջ փոխանած են: Ներսէ՛ հ Փարպեյոյ պատմութեան մէջ Տէր Շիրակոյ կը կոչուի և Վահանայ օղնոյ կհանդիսանայ իմէ ենթադրենք 440 թուականէն առաջ ծնած է՝ չենք սխալիր. պատմութեան ընթացքը մեղի զայդ ցոյց կուտայ: Արդ 547 թուականին Խաղիայի պատերազմներում պիտի լինէր Ներսէ՛ հ կամարական առնուազն հարկումեայ ծերունի մը որուն զփութար պիտի լինէր պատերազմի մասնակցելու Արգարե Մեծին Յուստինոսի ժամանակ Բիւզանդական աշխարհի մէջ հայ իշխաններ կային որոնց զուխ կզանուէր Ներսէ՛ հ, մեր աշխարհի փառքերէն մին. Բայց ոչ Արշաւիր կամարականի որդին Ներսէ՛ հն, որ 515 թուին այլ ևս չէր ապրէր, փասն զի Բարդէն Կաթողիկոսի առ Պարսս ուղղած թղթոյն մէջ իբրեւ Տէր կամարականաց միայն Սահակը կը յիշուի որ փոքր որդին էր Արշաւրի: Հ. Մեսրոպ այս պարագաներէն ոչ մէկը նկատողութեան առած է, այլ միամտօրէն հետեւելով այլոց, ստոյգ ժամանակագրութեան հակառակ ենթադրութիւններու մէջ ինկած է:

(Էջ 2թ—2Դ). «Շինողը եկեղեցեաց» բացատրութիւնը որ կայ Փոքր Սոկրատայ յիշատակարանին մէջ (էջ 689) առիթ եղած է Հ. Մեսրոպի, որ Ներսէ՛ հ անունը պարունակող բոլոր յիշատակարանները և արձանագրութիւնները և տաճարաշինութիւնները վերադրուին Սոկրատը թարգմանել տուող Ներսէ՛ հին՝ որ կապէր եթերորդ զարուած Հինգերորդ դարէն սկսեալ մինչև ութերորդ դար յաճախ Ներսէ՛ հ իշխան և կամարականներ կը գանուին, որոնք զանազան պաշտօններով ծանօթ են, հարկ չկար ամէնը միեւնոյն անձի վերագրել մանաւանդ որ արձանագրութեանց շատերը անթուական են: Եւ խնդիր է այսօր թէ կարելի է Նոյն համարել յիշատակարանին և Ասողկան մէջ յիշուած Ներսէ՛ հ կամարականները: Ապիմիւսալատ և Պատրիկ տիտղոսները կասեմներ կյարուցանեն երկուքը Նոյն շահմարելու մանաւանդ որ յիշատակարանը Փոքր Սոկրատին վերջն է, որ կրնայ առարկութեանց զուտ բանալ: Բայց այժմ մեր պարտքը չէ այդ խնդիրը լուծել, այլ Տ. Մովսէսեանի կարծիքը ի մէջ բերել:

Ի վերջ յառաջաբանին երկու հատուածներ ևս կան որոնցմէ մին կը պարունակէ փրկան ծիրակացոյն թարգմանութեան վրայ զիտողութիւն մը խիստ համառօտ: Եունարէն բառեր հայերէնի հետ բաղդատութեան կրննէ և կրտէ թարգմանիչները երբեմն յատուկ աշուենները հասարակ կարծելով թարգմանել են օրինակ՝ *ἡλιουπέλις* Արեգ քաղաքը, բայց ուշադրութեան չէ առած բնաւ թէ թարգմանիչը հեռեւոր է ծննդոց խԱ, 45—50 և Նից Ա. 11 համարներուն, յորս մեր նախնիք Հեղիուպոլիսը՝ Արեգ քաղաք թարգմանած են:

Իսկ վերջի ԺԵ. հատուածը պարզ տեղեկութիւններ կը պարունակէ Սոկրատի Աքուստիկոսի պատմութեան և անձի մասին, որ եթէ քննողի մը հայեացքով յառաջ բերուէր, թերեւ հաճելի ընծայուէր: Կարգաւոր որ այդ հատուածի մէջ Սոկրատի պատմութեան արժեքին վրայ անաչառ գիտողութիւն մ' ընէր, և Սոկրատայ անձը մեզ ծանօթացնէր հակիրճ տեսութեամբ մը:

ԲՆԱԳՐԱԿԱՆ ԴԵՍՏՈՂՈՒԹԻՒՆՔ.

Մեծ Սոկրատի և երբեմն Փոքր Սոկրատի պատմական իրողութեանց մասին ընդարձակ ծանօթութիւններ առած է, և երբ ընթերցողը կարգայ վայնս պիտի կարծէ թէ Տ. Մեսրոպ վարդապ. գրեթէ քսանէ աւելի պատմիչներ ունեցած է իր առջև և անոնցմէ բաւական հմտութիւն ամբարած. բայց կցաւիմ ըսելու թէ յիշատակած պատմիչներէն ոչ մէկը տեսած է: Ռորբերտ Հասէյի և Վիլիամ Բաայարի հրատարակութիւններէն զատ զորս կ'յիշատակէ յառաջաբանին մէջ, ունեցած է իր առջև Միցնի (Migne) հրատարակութիւնն ևս, որուն ծանօթութիւնները գրեթէ ամբողջովին, առանց գիտողութեան և առանց տեղը նշանակելու, իւրացուցած է: Բնագրին վրայ մասնաւոր աշխատութիւն մը ի դարձ գրած չէ. աներեւակաւ յիշի սխալներ սպրդած են: Հ. Մեսրոպ ուզած է նախնական վիճակին մէջ պահել այդ թարգմանութիւնը. բայց այնպիսի սխալներ կան, որ ուղղակի թարգմանիչ չեն, այլ անու-

շաղիր զրիչներու ձեռամբ մտա գտած են: Հարկ էր որ զանոնք ուղղէր, այլ ոչ. սրբազիր հեղինակի մը դործոյն չափ յարգ տուած է անոր: Այդ կամայական վրիպանքները, ևս առաւել հայերէն թարգմանութիւնը՝ անհասկընայի ըրած են երբեմնակի աւելի և պակաս կտորները և յաւելուածները, զժուար ըմբռնելի բրած են Աքուստիկոսը որոյ ուշադրութիւն իսկ չէ բրած հրատարակիչը:

(Ըջ 15) Հեռեւոր խօսքերը պակաս են. «ըստ Ընդհանրական եկեղեցւոյ», որ պիտի աւելցուի տասներորդ տողին մէջ «յամենայն տեղիս» խօսքէն անմիջապէս վերջ:

(Ըջ 51) Հեռեւոր նախադասութիւնը չկայ յունարէն բնագրին մէջ. «Այլ Մարգարիին Աստուծոյ և զամենայն արարողին նախանամութեամբ միշտ հանելով զմեզ յանդընդոց երկրէ և փրկել զմեզ ի մեղաց» (տես յունարէն բնագիրը և լատիններէն, հրատարակութիւն Միցնի (Socratis Historia Ecclesiastica էջ 121 Գ. 18):

(Ըջ 148 գիրք Բ. Գ. Բ.)—Եօթներորդ տողէն սկսեալ մինչև 11-երորդ տողը Այլ Եւսեբիոս և ին թարգմանիչը բնագրին հետեւած չէ բառ առ բառ, այլ ազատ թարգմանած է:

Գ. Դրոց մէջ համառօտ Սոկրատը մեծին շատ կտորբերի. փոքրին մէջ յաւելուածներ չառ կան:

(Ըջ 10 Ա. գիրք Գ. Զ.) Հ. Մեսրոպ սկզբի զուխներուն մէկ քանին թարգմանած է գրաբար լեզուով, պակասը լրացնելու համար և իրր մեր հին լեզուին տեղեակ ընկնել բայը կ'գործածէ. «և չնչին կայծէ ընկնէր բոց սաստիկ», յիշաւի գրաբար գրել փորձողի մը համար ներեալ չեն այդ տեսակ սխալներ:

(Ըջ 420 Գիրք Ե) Հ. Մեսրոպ Ազգային եկեղեցւոյ ճշգրիտ պատմութեան հակառակ կ'իտար, երբ կ'գրէ ԻԳ. ծանօթութեան Ոտրիոս եպիսկոպոսի մասին, ըսելով. «Զարանայի է, որ այս անունը անսովոր է մեզ համար և Հայոց Հայրապետների ցանկին մէջ չկայ. և ինչքան մեզ յայտնի է առանձին կերպով էլ ուշադրութեան չէ առնուած»: Մեծ Հայոց Հայրապետաց ցանկին մէջ զեռեղի Փոքր Հայոց եպիսկոպոս մը անտեղի է. չէինք սպասել այդ տեսակ բացասարու-

Թիւն Հայ եկեղեցականն մը: Մանաւանդ այն տեսակ ժամանակի մը մէջ Ռուսիոսի տնունը (481) կը յիշուի որ որպէն Հայոց Բաղկերան օրինաւոր կաթողիկոսը ունէր:

(Էջ 602) Հ. Մեարաց իւր կարծիքով կուզէ Սոկրատի մէկ սխալը սրբադրել: Պատմիչը կրթ. է. Գրոց ԺԼ. զիտոյն մէջ. Քանդի թագաւորին Պարսից Խաթիկերտիայ որ զորս տեղ քրիստոնեայան ոչ հալածէր փախճանեալ էին: Այս առգերուն հակառակ ցոյց կուտայ թէ քրիստոնեաների հալածիչը Յադկերան էր, որ իւր թագաւորութեան վերջերս մ 414—420 թ. սկսեց հալածել նոցա: Սոկրատի պատմածը ստոյգ է: Պատմութենէն զիտեմք թէ Յադկերան Ա. քրիստոնէից դէմ մտանաւոր հալածանք չհանեց, այլ շատ ներողամիտ դանդաղեցաւ, այս մասին Նեոպլէնի իր Etudes Historiques sur la Perse Ancienne ուսումնասիրութիւն զործին մէջ լաւ կը խօսի Յադկերան Ա.ի մասին (էջ 157—158): Տ. Մովսէսեան առանց ընարութեան Միլնի ծառօթութիւններուն հետեւելով է որ այդ տեսակ վերականգնելու մէջ կիշնայ յաճախ:

Ամբողջ հատորին մէջ ուշադրութեան արժանի շատ կէտեր կան, որոնք մի առ մի յառաջ բերել աւելորդ կը լինի. բայց մեր սահմանէն դուրս լինելով հանդերձ՝ ջանաջինք մասնաւոր ընել մէկ քանի վրիպանքներ և անուշադրութեան հետեւանքներ, ընթերցողին գողտիւր մը տալու նպատակաւ:

Այս զիտողութիւններէն յետոյ մեզ կը մնայ բոկ թէ Տ. Մեարաց փարգապետ Տ. Մովսէսեան՝ Սոկրատ Սքորասարկոսի եկեղեցական պատմութիւնը բաղդատելով Խորենացւոյ խնդրոյ առարկայ եզոյ ծանօթ գլուխներուն հետ չէ կրցած ստոյգ և վերջնական եզրակացութեան մը գալ, այլ իւր կարծիքներն անյուստեմէն մնացած են:

Արդարեւ զեկեղեցիի ձեռնարկով է ծանօթացնել հասարակութեան մեր նախնեաց զործերը և անոնց մէկ քանիներու մասին վերջերս յերևան եկած թեր ու գէմ կարծիքները ուղղել. բայց ամէն բան իրեն հաստատան հիմը պիտի ունենայ որպէս զի կարենայ մեկը իր շէնքը կաստցանել այդ հի-

մին վրայ. պատմական խնդիրներով զբաղողներու համար կարեւոր է այդ: Այս առումով թեմը ներսի մեզ բոկ թէ Հ. Մեարաց փարգապետի գրութիւնը պատմական իրերու մասին շատ անգոր է և ինչ որ բաղձալի էր անոր մէջ գտնել, այն չէնք կրնար գտնել: Սոկրատայ եկեղեցական պատմութիւնը անբաւ նիւթ է մեր մատենագրութեան համար, մանաւանդ փորձը որուն մէջ մեր նախնեաց թարգմանութիւններէն շատ մը կտորներ և յաւելումներ կանգնեմք: Հ. Մեարաց այդ զիւրք իր ամէն մասերովը ուշադրութեան առարկայ բրած չէ. իր գրածը շատ անգամ է կատարեալ ուսումնասիրութիւն չենք կարող համարել զայն:

Աղան Վարդապետ Արծրունի

Փ. ՏԵՍՈՒՅ ԴՊԵՏԱԿԱՆՈՒՅ

Г. А. ЭЗОВЪ.

Сношения Петра Великаго съ Армянскими народами. Документы, извлеченные изъ московскаго главнаго и санктъ-петербургскаго архивовъ министерства, иностранныхъ дѣлъ австрійскаго придворнаго и гоуд. архива, королевско-баварскаго тайнаго государственнаго архива и другихъ учреждений. С. Петербургъ 1898. Կ. Յ. ԵԶՈՒՆ. ՊԵՏՐՈՍ ԱՄԵՐԻ ՅԱՐԿԱՐԱՐԹԵՐԵՐԵԸ ՀԱՅՈՑ ՀԵՏ. ԹՂԹԵՐ ՔԱՂԱՌՈՒՄԸ ԽՈՐԿՎԱՅԻ. ՊԵՏԵՐԲՈՐԳԻ ԱՌՍԵՐԹԱԿԱՆ ԵՒ ԲԱՎԱՐԻԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎՆԵՐԻՅ ԵՒ ԿԱՏՈՐԻԱԿԱՆ ՊԵՏԱԹԵԱՆՅՑ ՃԵՄԱԼԵՐԵՐԻ ԿԱՐԴԱՐԱՐԹԵԱՐԸ ՀՐԱՏԱՐԱՌՈՒՄԸ:

Դիւքը մեծադիւք 40 է. ընտիր թղթի վրայ մեծ խնամքով տպուած: Պարունակում է. ա. Ցանկ (էջ I—XVI), բ. Ներածութիւն (էջ XVII—CXLV), գ. աշխատութեան համար զործածուած զբեքնի ցուցակ (էջ CXLVII—CXLIIX), դ. բուն թղթերը (ДОКУМЕНТЫ) որոնք տնին № 305 (էջ 1—462), ե. առաջին յաւելում՝ Հոմ Արաւի և Խորոս որդու պատկարացման մասին բաղումներ ժամանակակից կաթողիկ յարակենտրոն զբաղման ից (էջ 465—474) և երկրորդ յաւելում՝ Սէն Մարտինի Հայաստանի ուսումնասիրութեան ծրարքը, զորում Ազգաբնակչ ֆոն Հոմբոլդի համար (էջ 474—479), զ. ցանկ յա-